महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२१ **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

अन्नंभट्टकृतोद्योतनदिशा 'कारके' इति सूत्रसमीक्षणम्

शुभङ्करसामन्तः*

न्यायवैशेषिकशास्त्रमवलम्ब्य प्रारम्भिकछात्राणां सुखबोधायाऽऽन्ध्रप्रदेशस्थ-कृष्णानदीतटोपान्तवर्तिगरिकापादजनपदमलङ्कृतवताऽद्वैतविद्याचार्यमहामहोपाध्यायपदसंभूषित तिरुमलाचार्यसुतेना[1]ऽऽचार्यान्नंभट्टेन परिचयात्मकस्तर्कसंग्रहो व्यधायीति सर्वजनविदितमेव। यद्यप्यचार्यान्नंभट्टस्य नैयायिकत्वप्रसिद्धिस्तथापि वैयाकरणधुरीणत्वमपि नभस्स्पर्शि वरीवर्त्ति। वस्तुतस्तु सर्वतन्त्रपारावारीणत्वेनैव काशीस्थकौण्डिपुरा[2]ऽन्तेवासिनोऽन्नंभट्टस्य लोकप्रसिद्धि-र्दरीदृश्यते। न च केवलं न्यायवैयाकरणे वेदान्तादिशास्त्रेष्वपि त्वभिनवग्रन्थास्समुपलभ्यन्ते। तेष्वन्यतमाः **महाभाष्यप्रदीपोद्योतनम्**, **तर्कसंग्रहः**, **तर्कसंग्रहदीपिका**, **मिताक्षरा**, **तत्त्वबोधिनीटीका**, **न्यायविशिष्टप्रकाशः**, **राणकोज्जीविनी** अथवा **सुबोधिनीसुधासारः**।

एतेष्वाचार्यान्नंभट्टस्स्ववैयाकरणत्वं सासाद्धि महाभाष्यप्रदीपोद्यतने। कैय्यटविरचित-प्रदीपमाश्रित्य नागेशस्य **उद्योत**व्याख्या सर्वसंविदितैव। नामसाम्यादप्यन्नंभट्टस्याभिनवेयं व्याख्या नागेशव्याख्यायास्सर्वथा भिन्ना सुप्राचीना च। अत्र मूलमहाभाष्यस्य तथा प्रदीपव्याख्यायाश्च गूढरहस्यस्योद्घाटनन्दरीदृश्यते। यद्यपीयं कैयटकृतप्रदीपव्याख्या वर्तते तथापि कतिपयस्थलेषु प्रदीपमतं निराकृत्य स्वतन्त्रमार्गमाश्रयति स्वमतञ्च पुपोषयति।

---

* विद्यावारिधिच्छात्रः, व्याकरणविभागः, राष्ट्रियसंकृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः।

[1] इति श्रीमहामहोपाध्यायाद्वैतविद्याचार्यराघवसोमयाजिकुलावतंसश्रीतिरुमलाचार्यवर्यस्य सूनोरन्नंभट्टस्य कृतिषु भाष्यप्रदीपोद्यतने।

[2] काशीगमनमात्रेण नान्नम्भट्टायते द्विजः।

ग्रन्थममुञ्च समाश्रित्य बहवः पण्डितास्स्वग्रन्थं संरचयामासुः। एतत्प्रभावो नागेशग्रन्थेऽपि क्वचिद्द्रष्टुं शक्यते। अतस्तावत्प्रदीपोद्योतनदिशा **कारके** इति सूत्रं समाश्रित्य समासेन पर्यालोच्यते।

पदविश्लेषणम्

कारके इति करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति कर्तर्यर्थे करणार्थकात् डुकृञ् धातोः **ण्वुल्तृचौ** इत्यनेन सूत्रेण ण्वुल्प्रत्यये **युवोरनाकौ** इत्यकादेशे आदिवृद्धौ कारकमिति। तस्मिन् कारके। सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। एकपदात्मकं सूत्रम्।

प्रथमाध्याये चतुर्थपादे तृतीयाह्निके प्रथमन्तावत्सूत्रं **कारके** इति। **कारके** इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। प्रसिद्धेषु पाणिनीयषड्विधेषु[1] सूत्रेष्विदं संज्ञापरकमधिकारसूत्रम्।

कारके इत्यारभ्य **प्रागीश्वरान्निपाताः** इति सूत्रात्प्रागधिक्रियते।

अन्नभट्टकृतप्रदीपोद्योदनदिशा सूत्रविचारः—

सूत्रे आदौ शङ्का समुदेति सप्तमीनिर्देशत्वात्संज्ञात्वेनाऽधिकारो न सम्भवति, संज्ञाया भाव्यमानत्वात्प्रथमानिर्देशेन न्यायत्वाच्च। यदि च व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमीति स्वीकृत्य विशेषणत्वेनाधिकारोऽर्थात्कारकं ध्रुवमपादानमित्येवरूपेण तदा कारकाद्दत्तश्रुतयो-रेवेत्यादावाशिषि गम्यमानायां क्तान्तयोरन्त उदात्तस्स्यात्। तदाऽत्र समाधानमुद्योतने दृश्यते यथा- **अत्र व्यत्ययेनैव प्रथमार्थे सप्तमी भवति**[2], भाष्ये च व्यत्ययेन सप्तमीत्यस्य प्रमाणमपि

---

[1] संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते॥

[2] महाभाष्यव्याख्यानानि, पृ.२८१

दर्शितं प्रदीपे यथा— **सुपां सुपो भवन्तीति**[1]। एवञ्च देवा एनं देवासुर्देवदत्तः, विष्णुरेनं श्रूयाद्विष्णुदत्त इत्यत्र आशीर्लिङा आशिषः प्रख्यापनं क्रियते। तेनाऽऽशिषि गम्यमानाभावादन्तोदात्तस्वरो न भवति। समासस्तु देवैर्दत्तो देवदत्तः, विष्णुना श्रुतो विष्णुश्रुत इति **कर्तृकरणे कृता बहुलम्** इति सूत्रेणैव भवति। परन्त्वपादानादिसंज्ञारहितस्य दत्तश्रुतशब्दाभ्यां यत्र शेषषष्ठ्या **सह सुपा** वा समासस्तत्र त्वन्तोदात्तस्वरो भवति। अतो विशेषणत्वेन कारके इति संज्ञापक्षे समावेशस्सम्भवतीति भावः।[2]

अत्र च द्वितीयशङ्का समुदेति यदि संज्ञानिर्देशः क्रियते तर्ह्यवश्यं संज्ञिनिर्देशोऽपि कर्तव्यः, यथा साधकं निर्वर्तकं कारकसंज्ञं भवतीति। किञ्चाऽपरा शङ्का **आकाडारादेका संज्ञा** इत्यधिकारे कारके इति सूत्रं वर्तते, अतो विशेषणत्वेन कथं संज्ञापक्षं स्वीकर्तुं शक्यते। तदाऽस्य समाधानं भाष्ये उद्योतने चेत्थंरीत्या प्रदर्श्यते यत्- **ध्रुवमपायेऽपादानम्** इत्यादिसूत्राणां योगविभागः क्रियते। तथा च ध्रुवमपाये इत्येकं सूत्रम्, अपादानमिति च द्वितीयसूत्रम्। तथा च ध्रुवमपाये इति सूत्रे कारकस्याधिकारो वर्तते, तेन च सूत्रार्थोऽपाये ध्रुवङ्कारकं भवति, अपादानमिति सूत्रेऽपि कारकस्याऽनुवृत्तिरस्ति तेन च सूत्रस्य अर्थोऽपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं सदपादानसंज्ञं भवति। अन्तरेणाप्यनुवृत्तिं वचनसामर्थ्यादर्थाद्योगविभागसामर्थ्यात्पर्याये सिद्धे समावेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते। इत्थञ्च **कर्तुरीप्सिततमं कर्म** इत्यादिसूत्रेष्वपि बोध्यम्। समावेशस्य प्रयोजनं प्रदीपे प्रदर्शितं यत्स्तम्बेरम इत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमीकारकत्वात्कृदन्तोत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरो भवति।

---

[1] व्याकरणमहाभाष्यम् (कैवयविवरणसहितम्), पृ. ३४४

[2] प्रदीपोद्योतनम्, पृ. २८१

निष्कर्षः -

वस्तुतः प्रदीपे **कारके** इति सूत्रस्य संज्ञात्वेनाधिकारस्सम्पादितः। तन्मतमेवोद्योतनकारोऽपि अङ्गीचकार[1]। परन्तु काशिकाकारेण सहात्र मतपार्थक्यमनयोः परिलक्ष्यते। काशिकारेणात्र विशेषणत्वेन **कारके** इत्यस्याधिकारस्स्वीक्रियतेऽर्थात्संज्ञिरूपेण तथा च ध्रुवमापायेऽपादनमित्यादावपादानादयः संज्ञाः कारके इति संज्ञी। एतन्मतसमर्थनञ्च पदमञ्जरीकारेण कृतं यथा— संज्ञापक्षे - अपाये यद् ध्रुवं तत्कारकसंज्ञं भवति, अपादानसञ्ज्ञं चेत्ययमर्थो भवति, एवमन्यत्रापि, ततश्च कारकापादानयोर्युगपद्विधानात्परस्परं निमित्तनिमित्तिभावाभावादकारकस्यापि व्यापारशून्यस्यापादनसंज्ञा प्राप्नोति। विशेषणाधिकारे तु- कारकेषु मध्ये यदपाये ध्रुवं कारकमित्यर्थो लभ्यते, निर्धारणस्य सजातीयविषयत्वादिति व्यापारशून्यस्य सा न प्राप्नोति। अतो विशेषणानुरूपो निर्देशः कृतः, न तु सञ्ज्ञारूपः[2] इति सिद्धान्तितम्। एतन्मतमङ्गीचकार न्यासकारोऽपि। तेन च कञ्चिदितोऽपि योजयित्वा प्रदर्शितं यथा— **कारके इति निर्धारणे सप्तमी, निर्धारणं तु बहूनां सम्भवति, तत्कथमेकवचनेन निर्देशः? सामान्यपेक्षया त्वेकवचनम्। अथवा- छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति, व्यत्ययो बहुलम् इति बहुवचने प्राप्त एकवचनम्— कारकेषु मध्ये यद् ध्रुवं कारकं तदपादानसंज्ञं भवति**[3]। वस्तुतोऽस्मिन्पक्षे कारकमित्यस्य महासंज्ञया क्रियाजनकङ्कारकमिति लभ्यते, करोत्यर्थात्स्वसम्बन्धेन क्रियायां भेदरूपतामापादयतीति व्युत्पत्त्या क्रियान्वयित्वमेव कारककर्माधिसंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकम्। अत्र

---

[1] कारके इति विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते।
अधिकारोऽनेकप्रकारः। संज्ञा, विशेषणम्, स्थानी, प्रकृतिः निमित्तम्, आदेश इति। प्रत्ययः, शेषे, पूर्वपरयोः ङ्याप्प्रातिपदिकात् धातोः आर्धधातुके मूर्द्धन्यः इति तदिह विधेयानिर्देशात् स्वरितत्वाच्चाधिकारत्वे स्थिते विशेषणत्वेनाधिकारः इति।

[2] काशिका (न्यायपदमञ्जरीभावबोधिनीसहिता), न्यासः, पृ.१२९

[3] काशिका(न्यायपदमञ्जरीभावबोधिनीसहिता), पदमञ्जरी, पृ.१२९

तावत्पूर्वं सामान्यतया कारकसंज्ञा संविधेया, तदनन्तरमेव कारकत्वव्याप्यापादानादि-संज्ञास्संरचनीयाः। कारकाधिकारसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञया समान्यकारसंज्ञाया बाधो न स्यात्। एवञ्च कारकं सदपादानादिसंज्ञकमित्यर्थो लभ्यते[1]।

प्रदीपकारेण नागेशेन च दर्शितं **कारके** इत्यस्य क्रियायामित्यर्थो, विषयसप्तमी चेयमिति[2]। अस्याधारो महाभाष्यमेव तत्र **कारके** सूत्रे भाष्यकारेण सिद्धान्तितम्— अथवा यावद्ब्रूयात्-क्रियायामिति तावत्कारके इति एवञ्च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारके इति। इतरथा हि कारकेषु इति ब्रूयात्।[3]

अत्र तावत्प्रदीपे कारकसमावेशस्य फलं प्रदर्शितम्- स्तम्बेरम इत्यादावधिकरणसप्तमी, कारकत्वाच्च कृदन्तोत्तरपदस्य गतिकारकोपपदात्कृत् इति सूत्रेण प्रकृतिस्वरो भवति। एतच्च प्रदीपोद्योतनकारेणापि समर्थितम्[4]। परन्तु नागेशाय मतमिदं नैव रोचतेऽत एवोच्यते चिन्त्यमिदम्। वस्तुतः स्तम्बे इत्यस्योपपदत्वे सति गतिकारकोपदात्कृदिति सूत्रेण कृत्स्वरसिद्धिरेव भवति, न तु प्रकृतिस्वरः। अत्र स्तम्बशब्दस्यैवोपपदत्वं न च स्तम्बेशब्दस्योपपदत्वमिति न वाच्यम्, सुबन्तस्यैवोपपदत्वमिति **तत्रोपपदं सप्तमीस्थमि**ति उपपदसंज्ञासूत्रे भाष्ये प्रतिपादनात्। अत एव ग्रामेवासः इत्युदाहार्यम्। अत्र हि **थाथघञ्क्ताजवित्रकाणाम्** इति सूत्रेणाधिकरणत्वात् थाथादिस्वरः भवति। स्तम्बेरमः इत्यत्र तु न **थाथघञ्क्तावित्रकाणाम्** इति सूत्रेण थाथादिस्वरः, अपा साहचर्यादेरच एव तत्र ग्रहणात्।[5]

---

[1] सिद्धान्तकौमुदी(लक्ष्मीसहिता), पृ. ७७५

[2] व्याकरणमहाभाष्यम् (भाष्यप्रदीपोद्योतसंभासितम्), उद्योतः, पृ. ३४८

[3] व्याकरणमहाभाष्यम्, पृ. ३५४

[4] स्तम्बेरम इति। तत्पुरुषे कृति बहुलम् इति सप्तम्या अलुक्। महाभाष्यव्याख्यानानि, पृ. २८१

[5] व्याकरणमहाभाष्यम्, उद्योतः ३४५

एतन्मतस्य पोषणं लक्ष्मीटीकाकारेण श्रीसभापतिशर्मोपाध्यायेनापि कृतम्। अत एव तेनोच्यते **नटश्रवणम् इत्यत्र न कृदुत्तरप्रकृतिस्वरः। ग्रामेवासः इत्यत्र थाथादिस्वरसिद्धिश्च**[1]।

उपसंहारः —

श्रीमहामहोपाध्यायाद्वैतविद्याचार्यराघवसोमयाजिकुलावतंसश्रीतिरुमलाचार्यवर्यसुतेन अन्नंभट्टेन सम्पूर्णमहाभाष्यप्रदीपं समाश्रित्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मविचारो व्यधायि। क्वचित्कैयटकृत-प्रदीपस्य गहनविचारः प्रतिपादितः, क्वचिच्च महाभाष्यस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मविचारेण प्रदीपस्य खण्डनञ्चक्रे कतिपयस्थलेषु स्वमतस्यैव पोषणञ्चक्रे। अत एवास्य माहात्म्यञ्चीदृशं वर्तत इति वैयाकरणभूषणैरेव ज्ञायेत। ग्रन्थमिमाश्रित्य तथाविधङ्कार्यमद्यापि न जातम्। अतो ग्रन्थोऽयं शोधस्यात्यन्तानुकूल एव। अत्र तावत्कारकप्रकरणे **कारके** इति सूत्रेऽन्नंभट्टेन गहनविचारः प्रतिपादितस्तस्य सामान्येन पर्यालोचनङ्कृतम्। इतोऽप्यत्र कारके इति सूत्रेऽन्वर्थसंज्ञाविषये क्रियाभेदादिविषयेऽत्यन्तसौष्ठवविचारस्समपाद्यन्नंभट्टेन, अस्मिन्प्रबन्धे तु दिङ्मात्रन्दर्शितमिति शम्।

परिशीलनग्रन्थसूची

१. अन्नंभट्टः। **प्रदीपोद्योतनम्**। सम्पा. सुजाता त्रिपाठी। नाग पब्लिशर्स, दिल्ली, २००६

२. एन. एस रामानुजताताचार्य (सम्पा.)। **शाब्दबोधमीमांसा**। राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, दिल्ली, २००५

३. झा रमेशचन्द्रः (सम्पा)। **पाणिनीयव्याकरणम्।** चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २००५

---

[1] वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, लक्ष्मीटीका, पृ.७७५

४. पतञ्जलिः। **व्याकरणमहाभाष्यम् (भाष्यप्रदीपोद्योतोद्भासितेन)**। सम्पा. शिवदत्तशर्मा। चौखम्वा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, १९८८

५. पाणिनिः। **अष्टाध्यायी।** स्पमा. पुष्पादीक्षितः। ज्ञानभारती पाब्लिकेशन्, दिल्ली, २००९

६. पाणिनिः। **पाणिनीयशिक्षा।** सम्पा. रमाशङ्कर मिश्रः। चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१५

७. नागेशः। **परिभाषेन्दुशेखरः।** सम्पा. जयदेवशर्ममिश्रः। चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, प्रथमसंस्करणम्, २००९

८. नागेशः। **परमलघुमञ्जूषा।** सम्पा. जयशङ्करलालत्रिपाठी। चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २००६

९. नागेशः। **लघुशब्देन्दुशेखरः।** सम्पा. तेजःपालशर्मा, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, २००२

१०. नागेशः। **परिभाषेन्दुशेखरः।** सम्पा. विश्वनाथमिश्रः। चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, प्रथमसंस्करणम्, २०१४

११. पतञ्जलिः। **व्याकरणमहाभाष्यम्** (प्रदीपोद्योतोद्भासितम्)। सम्पा. गुरुप्रसादशास्त्री, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली, २००६

१२. भर्तृहरिः। **वाक्यपदीयम् (तृतीयकाण्डम्)**। सम्पा. सत्यनारायण खण्डूडी। चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २००६

१३. भट्टोजिदीक्षितः। **सिद्धान्तकौमुदी (तत्त्वबोधिनीसहिता)।** सम्पा. गिरिधरशर्मा, परमेश्वरा-नन्दशर्मा। मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, प्रथमसंस्करणम्, १९६१

१४. वामनजयादित्यौ। **काशिका** (न्यासपदमञ्जरीभावबोधिनीसहिता)। सम्पा. जयशङ्कर-लालत्रिपाठी, सुधाकरमालवीयः। तारा बुक एजेन्सी, वाराणसी, १९८६

१५. युधिष्ठिरमीमांसकः (सम्पा.)। **संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास**। चौखम्भा पब्लिशर्स, वारणसी, २००३

❑ ❑ ❑